

Citaten bij cursusmiddag 3

Baars (1947) Ouder worden. Leven in verschillende tijden

“De term 'ouderen' dient ter aanduiding van die volwassenen die op grond van een hogere leeftijd worden onderscheiden van de 'normale' volwassenheid. De daarbij gehanteerde leeftijdsgrens is afhankelijk van de context en kan dus nogal verschillen. Tot ver in de twintigste eeuw werd uitgegaan van een leeftijd van 60 tot 65 jaar, maar na het beleid van vervroegde pensionering dat in de jaren '80 werd ingezet om financiële problemen als gevolg van een recessie op te lossen, is het gebruikelijk geworden om ouderen te identificeren als '50-plussers'. Door diverse ontwikkelingen op de arbeidsmarkt worden werknemers soms al na hun veertigste levensjaar tot de 'oudere werknemers' gerekend. Hoe absurd dit ook mag klinken, het is een bittere werkelijkheid dat degenen die ouder dan 40 jaar zijn en werkloos worden, vaak nauwelijks nog kansen hebben om goed werk te vinden. Het is dan ook paradoxaal te noemen dat we enerzijds langer leven, maar eerder 'oud' worden gevonden en met minder redenen dan ooit te voren: het gaat louter om leeftijd, niet om het vermogen om een bijdrage te leveren. Zo kan leven als 'oudere' veel langer duren dan de 'normale' volwassenheid.”

“Soms lijkt het echter alsof de 'ouderen' een aparte menselijke soort vertegenwoordigen waarin alle onderlinge verschillen die eerder zo belangrijk waren toen ze nog 'normaal' waren verdwenen zijn. Of je nu man, vrouw, blank, gekleurd, rijk of arm bent, je wordt met een tik van de klok op een wettelijk vastgelegde leeftijd een officiële, AOW-gerechtigde 'oudere'.”

“Met de uitdrukking 'discours' bedoel ik hier, in een vrije navolging van Foucault, een typische samenhang van 'theorieën' (producten van wetenschappelijk onderzoek, beleidsnota's en alledaagse discussies) enerzijds en 'praktijken' (in organisaties, instellingen en leefwerelden), anderzijds.”

1. Het 'ouderen-discours', dat een groot deel van de aandacht krijgt, gaat vooral over de huidige en toekomstige aantallen ouderen in verhouding tot de niet ouderen en wat de gevolgen daarvan zijn of zouden kunnen zijn, bijvoorbeeld in termen van pensioenlasten of zorglasten. Karakteristieke praktijken zijn hier de omgang met 'oudere werknemers' en uitkeringsregimes. De discussie over de verhoging van de AOW-leeftijd zijn ook een duidelijke uiting van dit discours.
2. Het tweede discours dat veel aandacht krijgt is het 'verouderingsdiscours'. Hier gaat het met name om de pathologische ontwikkelingen die plaats kunnen vinden in de lichamen van degenen die 'ouderen' worden genoemd, zoals onderzoek naar leeftijdsgebonden veranderingen in cellen, organen, zenuwstelsel of hersenen teneinde therapieën te ontwikkelen. Deze onderzoekspraktijken hangen samen met praktijken als medische ingrepen en uiteenlopende vormen van zorg.
3. Het derde discours noem ik het 'discours van het goede ouder worden', waarin het gaat over theorieën, overtuigingen en praktijken over hoe mensen het beste hun verdere leven kunnen leiden nadat ze door de samenleving als 'ouderen' zijn bestempeld.”

Problemen van de statistiek

1. Sociale stratificatie: “Inmiddels heeft de chronologisch georganiseerde levensloop zichzelf overleefd. De levensomstandigheden zijn zodanig veranderd dat veroudering en leeftijd nog maar weinig samenhang vertonen; sociale factoren zoals opleidingsniveau en levensstijl blijken veel belangrijker te zijn. Zelfs in het schijnbaar egalitaire Nederland zijn de verschillen groot; het verschil tussen hoog en laag opgeleiden inzake 'gezonde levensverwachting' benadert de twintig jaar; dit zijn gelet op de resterende levensverwachting enorme verschillen.” “Volgens demografisch onderzoek leven sinds ongeveer 1950 veel mensen in de rijke landen langer dan voorheen, zoals ook blijkt uit het gegeven dat in de westerse landen het aantal mensen van 100 jaar en ouder zich grofweg elke 10 jaar verdubbelt. Volgens een recent onderzoek van het Max Planck Instituut in Rostock is het percentage 100-jarigen in Nederland zelfs vertienvoudigd tussen 1960 en 1990.”
2. Maar ook binnen dezelfde historisch-sociale context zijn er grote verschillen naar voren gekomen tussen verschillende geboortecohorten. In onderzoek naar IQ-scores bleek in de jaren zestig al dat men voorheen ten onrechte had aangenomen dat intelligentie een uniforme leeftijdsafhankelijke teruggang zou vertonen. Door het toegenomen opleidingsniveau scoorden 70-jarigen inmiddels veel hoger op dezelfde tests als hun leeftijdsgenoten van tien of twintig jaar daarvoor.
3. Leeftijdsverschillen binnen groep Ook door de toegenomen levensverwachting zijn de leeftijdsverschillen onder ouderen enorm, reikend van 50 jaar oud tot meer dan 100 jaar oud.

De ongrijpbaarheid van de relatie tussen leeftijd en veroudering heeft geleid tot de formulering van het zogenaamde APC-probleem (Age, Period, Cohort) in levensloopstudies. Dit probleem komt erop neer dat je niet weet wat je nu eigenlijk hebt gemeten of geregistreerd in een empirisch onderzoek van mensen met een bepaalde leeftijd. Stel dat als resultaat van het onderzoek wordt gevonden dat een bepaald percentage ouderen in de leeftijd van 75 tot 80 jaar last heeft van suikerziekte. Wat hebben we dan 'gevonden' - nog afgezien van het gegeven dat gemiddelde resultaten juist belangrijke verschillen aan het oog onttrekken?

(Age) Is het onderzoeksresultaat een gevolg van leeftijd?

(Cohort) Of is het kenmerkend voor een specifiek geboortecohort, zodat over twintig jaar, met andere geboortecohorten in dezelfde leeftijdscategorie andere resultaten gevonden zullen worden; er meer of minder suikerziekte onder ouderen van die leeftijdscategorie zal zijn?

(Period) Is het onderzoeksresultaat ontstaan onder invloed van de 'periode' die kan staan voor allerlei contextuele factoren die van belang kunnen zijn voor het onderzoeksresultaat, zoals een overvloedig aanbod van 'soft drinks' en 'junk food' op scholen? Dit is allemaal niet met zekerheid vast te stellen of uit elkaar te houden.

Chronologische leeftijd, zo kunnen we concluderen, is een maatschappelijke constructie met vele belangrijke praktische (vooral ook problematische) gevolgen, maar een zeer rudimentaire benadering van ouderen en het ouder worden. Dit betekent nog niet dat we zonder chronologische tijdmeting kunnen. Het gaat erom de relativiteit ervan te onderkennen en ook andere benaderingen toe te laten om de temporele aspecten van het ouder worden te leren begrijpen.

Het causale begrip van tijd is niets meer dan een ondoordacht tijdsbegrip dat voorondersteld wordt in generalisaties omtrent ouderen. Het wijst zelfs niet in de richting van een antwoord op de belangrijkste vragen, zoals de vraag naar de mogelijkheid van zulke grote verschillen tussen mensen met een gelijke kalenderleeftijd of de vraag hoe het mogelijk is dat mensen zo verschillend ouder worden. Ofschoon met alle causale verbanden steeds temporele relaties in het geding zijn, aangezien een effect altijd na een oorzaak optreedt, is het misleidend om temporele relaties causaal op te vatten, zoals gebeurt in het oorzakelijk denken over ouder worden.

Probleem van gemiddelden

Stijgende gemiddelde levensverwachtingen vormen op zichzelf positieve indicaties over onze toekomst, maar deze blijft essentieel open en dus onberekenbaar. Een instructief voorbeeld daarvan is het leven van mevrouw Calment, die op 90-jarige leeftijd haar appartement verkocht aan haar advocaat, op voorwaarde dat ze er zou mogen blijven wonen en levenslang een maandelijkse uitkering zou krijgen. (...)Ze overleed toen ze meer dan 122 jaar oud was geworden. De advocaat was toen al enige jaren eerder gestorven en had in totaal een meervoud van de waarde van het appartement betaald.

Seneca De Romeinse filosoof Seneca wijdde al 2000 jaar geleden een beschouwing aan de korthed van het leven, getiteld *De Brevitate Vitae*. Daarin komt hij tot de conclusie dat het leven als kort wordt ervaren omdat we ons de tijd laten ontstelen. Levenskunst is voor hem vooral een kunst om zelf te blijven beschikken over je tijd. En dat kan volgens Seneca wanneer je in het heden aanwezig kunt zijn.

Subjectieve tijd. Ook de persoonlijke ervaring van de manier waarop de tijd verstrijkt kan niet worden begrepen in termen van chronologische tijd. Ieder die weleens een week heeft moeten wachten op iets belangrijks weet hoe de tijd voort kan kruipen. Maar een week kan ook voorbij vliegen als je ergens graag langer had willen blijven.

Kairos Bij de rijkdom van het leven in de tijd hoort ook de ervaring van het 'juiste moment' dat de Grieken *kairos* noemden. We weten uit de ervaring dat er momenten kunnen zijn waarop je iets moet doen of juist moet laten. Soms is er maar één moment waarop je iets kunt zeggen; als je het dan niet doet, kan het niet meer. Vaker is het wel mogelijk om iets wat je had willen zeggen alsnog recht te zetten, maar ook dan gaat het erom het juiste moment te vinden. En dat juiste moment kun je niet op je horloge vinden maar alleen in het contact met de personen waarom het gaat. De bepaling van kairos hangt niet af van de klokkentijd maar van het (her)kennen van unieke momenten.

Poiesis en praxis Hannah Arendt heeft een belangrijk onderscheid gemaakt tussen activiteiten die zonder bezwaar versneld kunnen worden, zoals de productie van goederen (klassiek 'poiesis' geheten), tegenover activiteiten die hun eigen tijd hebben en dus niet versneld kunnen worden zonder hun kwaliteit aan te tasten (klassiek 'praxis' geheten).

Odysseus Natuurlijk gaat alles voorbij, maar dat maakt juist het kwetsbare leven zo belangrijk. In de bijna drieduizend jaar oude *Odyssee* van Homerus staat in dit verband een interessante passage. Op een van zijn verblijfplaatsen gedurende zijn zwerftocht, namelijk wanneer Odysseus op het eiland van de tovenaars Calypso komt, wordt hij voor een ingrijpende keuze gesteld. Ofwel hij kan zijn leven

delen met de wonderschone godin Calypso en niet sterven, ofwel hij zal weer moeten vertrekken van haar eiland en mogelijk moeten vechten voor zijn leven om weer thuis te kunnen komen op Ithaca.

Maar zelfs in deze situatie, wanneer hem door de godin Calypso niet alleen een aangenaam, maar ook nog eens onsterfelijk leven wordt aangeboden blijkt Odysseus een hartstochtelijk pleitbezorger van het eindige, sterfelijke leven. Want Odysseus antwoordt Calypso dat zijn vrouw die thuis op hem wacht weliswaar minder volmaakt is dan zij en bovendien sterfelijk, maar dat hij toch kiest voor de terugkeer naar zijn geliefde en voor het sterfelijke leven, hoewel hij opziet tegen al wat hem nog kan overkomen. Maar hij heeft, zoals hij nadrukkelijk zegt, 'een hart in zijn borst' waarmee hij al wat hem overkwam nog steeds heeft kunnen verwerken. En zo wil hij ook al datgene wat nog op zijn weg komt moedig onder ogen zien.

Het interessante van dit verhaal, vergeleken met de vele verhalen over paradijzen van eeuwig leven die verloren gingen als straf voor zondig gedrag, is dat Odysseus positief kiest voor een eindig en kwetsbaar leven. Dit is een diepzinnige keuze met belangrijke implicaties. Als alles steeds uitgesteld zou kunnen worden, zou niets nog van belang zijn. Alleen in een eindig leven kan er werkelijk iets op het spel staan en krijgt het leven nú zijn volledige diepte. Dit perspectief vormt de aanleiding om het denken over 'eindigheid' los te maken van de eenzijdige fixatie op de dood en vruchtbaar te maken voor een visie waarin de diepte en uniciteit van het zich voltrekkende leven een centrale en inspirerende rol spelen. Dit noem ik 'vereindiging'.

Nussbaum schrijft *“Er zijn bepaalde risico’s – met inbegrip in dit geval van het risico dat we geen risico’s meer kunnen nemen- die we niet kunnen uitsluiten zonder menselijke waarden te verliezen, omdat we nu eenmaal tussen dier en god instaan en een vorm van schoonheid hebben die geen van die twee bezit”* (Nussbaum, Breekbaarheid van het goede)

Een belangrijk punt van deze beschouwingen is dat onzekerheid, beperkingen en lijden eigen zijn aan het menselijk leven en dat ouder worden juist ook van belang zou kunnen zijn als leerproces om hiermee steeds beter om te gaan, omdat alleen op die manier het leven werkelijk geleefd kan worden. Alleen door de onzekerheden van het leven te aanvaarden kan ook de waarde ervan worden ervaren. (...)Het klassieke beeld voor dit ontwikkelingsproces is de uil van Minerva: de vogel met de grote verbaasde ogen die het best ziet, waar het licht niet te fel is en die daarom pas uitvliegt als de avond valt. Toenemende kwetsbaarheid is slechts een deel van het verhaal over ouder worden, het andere deel gaat over toenemende ervaringsrijkdom.